To’xtapolatova Husniya
Toshkent davlat pedagogika unversiteti,
Maxsus Pedagogika va Inklyuziv ta'lim fakulteti,
Logopediya yònalishi 3 bosqich talabasi.

MAKTABGACHA TARBIYA YOSHIDAGI DIZARTRIK BOLALARNI SAVODGA TAYYORLASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolaning maktabdagi savodni egallashga tayyorlash jarayoninnng muhim jihatlariga to‘xtalib o‘tilgan. Savodni egallash jarayoni murakkab va ayni damda muhim bo‘lib, u boladan qator ko‘nikma vamalakalarni talab etadi. Bu jarayon imkon qadar erta boshlanib, u bolaning maktabgacha bo‘lgan eng kamida ikki o‘quv yillik davrini egallashi lozim. Zamonaviy pedagogika va psixologiyada bola tomonidan savodni samarali egallanishining talablari ishlab chiqilgan. Ular bola xulqidagi pozitiv holatlar va motivatsiyadan tortib, nutqiy faollik va dunyoqarash shakllanganligigacha bo‘lgan ulkan hududniegallaydi.

Kalit so‘zlar: og‘ir nutqiy muammolar, dizartrik bolalar, o‘qish va yozish ko‘nik malari, ko‘rish qobiliyati va ko‘ruv idroki, tafakkur, fazoviy tasavvurlar,barmoqlar motorikasi.

Zamonaviy pedagogika va psixologiyada bola tomonidan savodni samaraliegallanishining talablari ishlab chiqilgan. Ular bola xulqidagi pozitiv holatlar va motivatsiyadan tortib, nutqiy faollik va dunyoqarash shakllanganligigacha bo‘lgan ulkan hududni egallaydi. Aksariyat hollarda og‘ir nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalarda nuqson faqatgina nutqiy muammolar bilangina chegaralanib qolmay, balki qator jismoniy hamda ruhiy yetishmovchiliklar zamirida kuzatiladi. Ko‘pgina hollarda ularda nutqiy kamchiliklar bilan birga motorika bilan bog‘liq muammolar mavjud bo‘ladiki, ular o‘z navbatida bola va pedagoglar oldida katta to‘siq sifatida shakllanadi. Hozirda ushbu yo‘nalishda ishlab chiqilgan metodikalarni kuzatsak, ularda bolani makgabgacha tarbiya muassasasida savodga tayyorlashning ikki yirik maqsadi

ajratilib ko‘rsatiladi, bular:

1. Bolalarda savodni egallash uchun zarur bo‘lgan tayyorgarlikni shakllantirish;

2. Bolalarni yozish va o‘qishga o‘rgatish Yuqoridagi maqsadlar asosida bolaning maktabdagi savodni egallashga tayyorlash jarayoninnng umumtarkibini shakllantirish mumkin bo‘ladi.

Savodni egallash jarayoni murakkab va ayni damda muhim bo‘lib, u boladan qator ko‘nikma va malakalarni talab etadi. Bu jarayon imkon qadar erta boshlanib, u bolaning maktabgacha bo‘lgan eng kamida ikki o‘quv yillik davrini egallashi lozim. Dizartirik bola og‘ir nutqiy kamchilikka ega bo‘lgan boladan farqli ravishda
harakat holatida ham murakkab ziddiyatlarga ega. Fikrimizcha ushbu bolalarni savodga tayyorlash jarayonida quyidagi vazifalarni amalga oshirilishiga qaratilgan bo‘lmog‘i lozim:

1) bolaning umumjismoniy va motorik holatini yaxshilash;

2) mayda muskul motorikasi rivojlantirish;

3) aqliy faoliyatga bo‘lgan qiziqishni shakllantirish;

4) bolalarda xotira, idrok, diqqatni o‘stirish;

5) imkon darajada nutqiy faolliklarini oshirish;

6) nutqiy muammolarni bartaraf etish;

7) fazoviy tafakkur, hamda tasavvurlarini o‘stirish;

Egallanish lozim bo‘lgan bilim, ko‘nikma hamda malakalar bir necha bo‘limlarga ajratilib, ular asta-sekinlik va izchillikda, soddadan murakkabga karatilgan holda o‘zlashtirilishi lozim. Avval o‘zlashtirilgan bilimlar, keying bosqichdagi materialni egallashga tayanch bo‘lib xizmat qilmog‘i hamda keying bosqichlarda takrorlanib mustahkamlanib bormog‘i lozim. Ma’lumki savodni egallashda barmoqlar motorikasi muhim ahamiyatga ega. Barmoqlar harakatchanligini oshirishga qaratilgan mashqlarning muayyan tarzda doimo bajarilishi bolaning nutqiy faoliyatiga o‘z ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi. Qo‘llardagi mayda muskul motorikasini oshirishga qaratilgan ishni har kuni eng kamida 5-10 minut davomida amalga oshirish lozim. Ushbu maqsadda turli o‘yinlar va mashqlardan foydalanish mumkin. Barmoqlar faolligini oshirish maqsadida she’r o‘qish bilan birga bajariladigan mashqlarni

tavsiya etish mumkin. Xususan **“Salomlashish” mashqi:**

Salomlashdi barmoqlar.
Assalomu alaykum.
Doim ular birgalar,
Ko‘rishadilar har kun.

Bunda kaftlar bir-birini siqib “so‘rashadilar”. Bu mashq davomida bolaga kattalar yordami kerak. Chunki bola kaftlarini siqa olmasligi yoki ularning ta’sir kuchi juda zaif bo‘lishi mumkin. Kaftlar ma’lum kuch bilan siqilib, bunda kaftning ichki satxida joylashgan va barmoqlar harakatchanligini ta’minlovchi bir qancha nerv tolalariga zarur ta’sir ko‘rsatiladi. Barmoqlar faolligini oshirishda she’riy matnlar bilan olib boriladigan o‘yinermaklar juda foydalidir.

“Ari” mashqi.

• o‘ng qo‘lning ko‘rsatkich barmog‘ini oldinda aylantirish;
• xuddi shu mashq chap qo‘l bilan;
• mashqni birdaniga ikkala qo‘l bilan bajarish.

“Quvnoq odamcha”

• ko‘rsatkich va o‘rta barmoqar stol ustida tik holda “yuguradilar”;
• xuddi shu mashqni chap qo‘lda bajarish;
• mashqni bir vaqtning o‘zida ikkala qo‘l bilan bajarish

“bolalar kim o‘zarga yugurayaptilar”.

“Echkicha”

• o‘ng qo‘lning ko‘rsatkich va jimjiloq barmoqlarini oldinga chiqargan holda oldinda chap va o‘ngga bukish;
• xuddi shu chap qo‘l bilan;
• mashqni ikkala qo‘l bilan bajarish- “urishqoq echkilar”

“Quyoncha”

• o‘ng qo‘lning ko‘rsatkich va o‘rta barmoqlarini yuqoriga chiqazish, nomsiz va jimjiloq barmoqlar uchini bosh barmoq uchi bilan birlashtirish;

• xuddi shu mashq chap qo‘lda bajariladi;

• mashqni ikkala qo‘l bilan bajarish – “quyonchalar raqsi”

“Daraxt”

• ikkala qo‘lning kaftlarini o‘ziga qaratgan holda yuqoriga ko‘tarish, barmoqlarni yozish;

• qo‘lni o‘ng va chap tomonlarga yengil egish- “daraxtzorda shamol turdi”.

“Toshbaqa”

• o‘ng kaftni chap kaft ustiga qo‘yish, bosh barmoqlarni yon taraflarga qaratish;

• kaftni oldinga uzatish davomida bosh barmoqlarni yengil bukish va yozish.

Qo‘llarni uqalash

Avval bir qo‘lda, keyin esa ikkinchi qo‘lda bajariladi.

1. Barmoq uchlaridan qo‘lning o‘rta sathigacha ichki va tashki taraflaridan silash.
2. Barmoqlar harakati: har bir barmoqni aylana bo‘ylab aylantirib silash.
3. Bosh barmoqni o‘ng-chapga, oldingga-orqaga, aylana bo‘ylab bukish va yozish.
4. Barcha barmoqlarni bir vaqtda bukish va yozish,
5. Qo‘lni bilak qismida bukish va yozish.
6. Har bir barmoqni intensiv ravishda ishqalash.
7. Har bir barmoqning yon hamda ichki taraflarini yengil nuqtali uqalash.
8. “Barmoqlar uxlaydilar”- ketma-ket bittadan barmoqlarni bukish va she’riy talqin asosida yozish:

Bu barmoq uxlamoqchi,
Bunisi ham yotmoqchi,
Bu barmoq mudrab qoldi,
Bunisi uxlab koldi.
Shovqin qilma jimjiloq,
Akalaring uyg‘onar.
Barmoqlar turdi birdan,
Endibirgao‘ynarlar.

Bola barmoqlarining motor hamda muskul imkoniyatlarini oshirish bilan birgalikda u yoki

bu harfning obrazi bilan xotirada uning modelini yaratgan holda tanishtirib borish lozim. Buning uchun eng mayda qum qog‘oz yoki duxoba qog‘ozdan harflar shaklini qirqib olish va kartonga yopishtirish zarur. Bola yetakchi qo‘lining ko‘rsatkich barmog‘i bilan harflar konturini yurgizib chiqadi va uning obrazi va elementlarini eslab qoladi. Harflar shakli taktil (his etish orqali) va kinestetik (harakatli) hissiyotlar orqali idrok qilinadi. Masalan, duxoba qog‘ozdan nafaqat harflar balki, predmetlar shakli tayyorlanishi va bola uni kattalar yordamida o‘rganib tahlil etishi mumkin. Xususan, bunday shakllarni qator alohida mavzular (“Meva va sabzavotlar”, “Uy hayvonlari”, “Idish-tovoq buyumlari” va hokazo) bo‘yicha tayyorlash hamda nutq o‘stirish va tevarak-atrof bilan tanishtirish mashg‘ulotlarida keng foydalanish mumkin. Ushbu ish turining ahamiyatli tomoni shundaki, bolalar bir vaqtning o‘zida ham nutqiy ham taktil va kinestetik hissiyotlar zaxiralarini oshiradilar. Savodni egallashda fazoviy tasavvur muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bolaning yozuv malakalarini samarali egallashida uning tutgan o‘rni beqiyosdir. Shu sababli ham bola tomonlar haqida tasavvurga ega bo‘lishi, nafaqat o‘z chap qo‘li yoki o‘ng qulog‘ini ko‘rsatib berishi, balki o‘zgalarning, o‘z o‘rtoqlarining chap ko‘zi yoki o‘ng oyog‘ini qiyinchiliksiz aniqlashi lozim. Tevarak-atrofda to‘g‘ri mo‘ljal ola bilish ko‘nikmasi o‘z-o‘zidan qog‘ozda mo‘ljal ola bilish malakasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Harakat muammolariga ega bo‘lgan dizartrik bolalarda esa ushbu masala juda murakkab harakterga ega. Shu sababli ham kundalik mashg‘ulotlar va mashg‘ulotdan tashqari vaqtlarda bolalar bilan maxsus mashqlar o‘tkazish hamda ulardagi fazoviy tushunchalar zaxirasini oshirib bormoq muhimdir. Masalan, mashg‘ulotlar davomida bolalarga tarqatma material yoki o‘quv qurollarni tarqatish davomida topshiriqlar berish mumkin: “qalamni qog‘ozning yuqori o‘ng tomoniga qo‘ying”, “rasmli kartochkalarni to‘g‘ri chiziq bo‘ylab ketma-ket qo‘yib chiqing”. Ushbu maqsadda og‘zaki instruksiyalar bo‘yicha bajariladigan mashqlar qiziqarli va foydalidir. Masalan, bolalarga bir xil yig‘imdagi rangli kubiklar tarqatilgach ushbu yo‘riqnoma bo‘yicha vazifani bajarishni taklif etish mumkin: “Stolning o‘rtasiga qizil katta kubikni qo‘ying. Uning old tarafiga ko‘k rangdagi kubikni va ortiga esa sariq rangli kubikni qo‘ying. Ko‘k kubikning ustiga qizil kubikni qo‘ying. Uning o‘ng tarafiga yashil kubikni

qo‘ying”. Bu mashqning e’tiborli tomoni shundaki, bola ularni bajarish davomida nafaqat fazoviy tushunchalarni oshiribgina qolmasdan balki, so‘z boyliklarini, tevarak-atrof haqidagi ma’lumotlarini oshirishlari, etiborli bo‘lishga o‘rganishlari mumkin.

Fazoviy tasavvurni rivojlantirish maqsadida turli o‘yin-mashqlarini tashkil etish mumkin:

“Qayerdaligini top-chi?”

Bolalar guruhiga umumiy yoki har-bir bolaga alohida topshiriq berish. Bunda bola so‘z yo‘llanmasi bo‘yicha muayyan buyumni topib kelishi yoki belgilangan manzilga yetishi shart. Masalan: “O‘rningdan turib chap tarafga buril. To‘g‘riga ikki qadam qo‘y. Endi o‘ng tarafga buril, bir qadam oldinga yur. Sen nimani ko‘ryapsan» Bu topshiriqni olgan bola mo‘ljalni to‘g‘ri olib, belgilangan buyum oldidan chiqishi va uni aytishi lozim. Ammo har doim ham BSF dizartrik bola mustaqil harakatlanish imkoniga ega emas. Bu esa bolani ushbu yo‘nalishda olib boriladigan o‘yinlardan mahrum qilish degani emas. Bu muammoni yakka mashqlar davomida quyidagicha hal etish mumkin

“Yuqorida va pastda”

Bu o‘yinda tarbiyalanuvchi xonadagi buyumlarning joylashuvini aniqlashi mumkin. Masalan, bu maqsadda bolaga alohida topshiriq berish mumkin: “Sen xonaning yuqorisida nimalarni ko‘ryapsan? (lampochka, qandil...)”. Bu o‘yin interpretatsiyasini bir muncha o‘zgartirishi mumkin. bolaga alohida mazmunli rasm ko‘rsatib uning ma’lum qismlarida nimalarni ko‘rayotganini so‘rash mumkin.

Masalan: “rasmning yuqorigi o‘ng burchagida qanday hayvon tasvirlangan?” va hakazo. Yuqoridagi mashqlarni ko‘plab tuzish va ijodiy yondoshgan holda mashg‘ulotlarning muayyan bir qismi sifatida yoki alohida o‘yin-mashg‘uloti sifatida tashkil etish mumkin. Savodga o‘rgatish bolani biror bir harfni yod olishga undashdan boshlanmay, balki undan “Quloq solib ko‘rchi, chumchuqlar qanday chirqillayaptilar” degan qiziqtirishdan o‘z ibtidosini olmog‘i lozim. Umuman bu yo‘nalishda olib boriladigan ish ketma-ketligini quyidagicha belgilash mumkin:

- eshituv diqqatidan eshituv idrokiga
- eshituv idrokidan eshituv xotirasiga

■ eshituv xotirasidan eshitib farqlashga

■ eshitib farqlashdan analiz va sintezga

■ tovushdan harfga.

Bunday ketma-ketlikning muhim sababi mavjud: atrofdagi tovushlarni taxminan har bir bola farqlay olsada ammo nutqiy tovushlarni barcha kichikintoylar ham farqlay olmaydilar. Ayniqsa, markaziy asab tizimida organik o‘zgarishlar hamda og‘ir nutqiy muammolarga ega bo‘lgan bolalar bu qatorda eng murakkab xalqani hosil qiladilar. Nutqiy tovushlarni me’yorida idrok eta olish, ularni farqlash hamda to‘g‘ri falaffuz etish, ketma-ketligini to‘g‘ri aniqlay olish esa o‘qish va yozish malakalarini samarali egallanishni asosini tashkil etadi. Savodga tayyorlash jarayonida olib boriladigan barcha ishlar talaffuzi avvaldan egallangan tovushlar bilan olib boriladi. Dizartrik bolalardagi mavjud og‘ir nutqiy muammolarni hisobga olgan holda bu ishdagi izchillikning ahamiyatini ta’kidlab o‘tish lozimdir. Butun jarayon davomida talaffuzga qo‘yilgan tovushlarning avtomatizatsiyasi hamda differensiatsiyasiga alohida ahamiyat beriladi. Bir vaqtning o‘zida bolani turli sxemalarga tayangan holda so‘zlarni bo‘g‘inlarga ajratishga o‘rgatiladi.

Qo‘llarida og‘ir falajlanish mavjud bo‘lib, bu faoliyatdan mahrum bolalar ushbu ish ko‘rinishini barmoqlarni bir-biriga urish yoki oyoq bilan depsinish orqali bajarishlari mumkin. Kesma alifbo bilan ishlash doimiy ravishda guruh tarbiyachisi hamda ota-onalar tomonidan takrorlanib borilishi mumkin. Harflarni o‘rganish tartibi uning talaffuz imkoniyati hamda frontal mashg‘ulotlarda o‘rgatilishiga bog‘liq. Shuningdek, bolalarni berilgan chapaklar soni yoki bo‘g‘inlardan so‘z tuzishga, talab qilinayotgan bo‘g‘in yoki tovush ishtirok etgan rasm yoki predmetni ajratib olishga o‘rgatiladi. Harflar bilan tanishish davomida bolalar o‘zlari tuzayoggan sxemalarga harflarni kiritib boradilar. Bolalar bo‘g‘inda bitta unli tovush bo‘lishi mumkinligini, so‘zda nechta unli harf bo‘lsa shuncha bo‘g‘in bo‘lishi mumkinlini bilib oladilar. So‘zlarni qo‘shimchalar va tovushlar qo‘shish, tovushlar o‘rnini almashtirish orqali o‘zgartirishga alohida e’tibor qaratiladi. Bunda, albatta, ongli ravishda o‘qilganni taxlil etish zarurligi ta’kidlab boriladi. Tovush analiziga turli murakkablikdagi bo‘g‘in va so‘zlar tanlanadi. Mashg‘ulotlar davomida bolalarga tushirib

qoldirilgan harflarni qo‘yib chikish, bo‘g‘inlarni o‘qish va ulardan so‘zlar tuzish o‘rgatilib boriladi. Ular shuningdek, gapni so‘zlarga ajratishga, gaplardagi so‘zlar miqdori, ularning ketma-ketligini aniqlash, qo‘shimchalarni ajratishga o‘rganadilar. Dizartrik bolalarni savodga tayyorlash jarayoni quyidagi vazifalarni amalga oshirishda xizmat qilmog‘i zarur:

1. Nutqning tovush tarkibiga qaratilgan e’tiborni tarbiyalash:

- so‘zga e’tibor bilan quloq solish;
- tovushlarni ajratish;
- fonatsion tomondan o‘xshash bo‘lgan tovushlarnn ajratish;

2. So‘zning tovush tarkibida to‘g‘ri mo‘ljalga ola bilish:

- tovushlarni ketma-ket ajratish;
- ularning so‘zdagi o‘rnini belgilash;

3. Bolalarning og‘zaki nutqlarini faollashtirish.

Bolalar diqqat markaziga so‘z va gapni chiqarish, so‘zlarni o‘zgartirish va yangi so‘zlarni hosil qilishga o‘rgatish, nutqiy holatlarni kuzatish, solishtirish hamda umumlashtirish ko‘nikmalarini hosil qilish. O‘qish va yozish ko‘nikmalarini egallashda ko‘ruv idroki va fazoviy tasavvur muhim ahamiyatga ega. Dizartrik bolalarda aynan ana shu jihatlar fiziologik to‘siqlar tufayli ma’lum muammoli ko‘rinish kasb etadi. Aksariyat bolalarda aynan ana shu sabablar tufayli harflar obrazini yaxshi esda saqlab qola olmaslik tufayli uni unutilishi hamda optik jihatlariga ko‘ra adashtirilishiga sabab bo‘ladi. Zero o‘qish va yozish ko‘nikmalarining hosil bo‘linishi to‘liqligicha ko‘rish qobiliyati va ko‘ruv idroki tomonidan boshqariladi. Ushbu jihatning dizartrik bolada imkon qadar rivojlangan ko‘rinishini tarbiyalash o‘ta muhimdir. Dizartrik bolalarni savodga tayyorlash kundalik mashg‘ulotlar davomida olib boriladi. Uning ayrim qismlari kechki soatlarda tarbiyachi hamda uy sharoitida ota-onalar bilan mustahkamlanadi.

Adabiyotlar

1. Аюпова М.Ю. Логопедия.. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2013. -658 б.

2. Мўминова Л.Р., Аюпова М.Ю. логопедия. – Т.: “Ўқитувчи”, 1993.

3. «Логопедия» -Учеб. пособие для студентов пед. институтов по специальности Дефектология. — Под ред. Л.С. Волковой, С.Н.Шаховской-3-еизд. Перераб.и доп. — М.: «Владос», 2003. 528 с.

4. Нуркелдиева Д.А., Аюпова М.Ю.,Ахмедова З.М. Бармоқлар машқи ва логопедик ўйинлар. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2007.